

Ігор КОЛЯДА, Сергій ВЕРГУН.
«...ЦЯ НЕЩАСНА ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ
МИМОВОЛІ ВИКЛИКАЄ ДО СЕБЕ
ІСТОРИЧНЕ СПОЧУТТЯ...»
Іван Степанович Мазепа [1629 (1640)—1709]
Історико-біографічний нарис (до 325-річчя
обрання І. Мазепи гетьманом
Лівобережної України)

Ігор КОЛЯДА, доктор історичних наук, професор
Сергій ВЕРГУН, студент магістратури
(м. Київ)

«...ЦЯ НЕЩАСНА ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ МИМОВОЛІ ВИКЛИКАЄ ДО СЕБЕ ІСТОРИЧНЕ СПОЧУТТЯ...»

Іван Степанович Мазепа [1629 (1640)—1709]
Історико-біографічний нарис
(до 325-річчя обрання І. Мазепи гетьманом
Лівобережної України)

Навколо постаті гетьмана І. Мазепи ось вже майже три століття точаться гострі суперечки, схрещуються різні, часто полярні думки. Захоплення, різке неприйняття, замовчування — щонайменше такий діапазон суджень про нього.

Що спонукало його перейти від одного правителя до іншого? Чому улюбленець Петра I, удостоєний небувалих царських щедрот, став його заклятим ворогом? Яке його місце серед українських гетьманів?

Гетьман України **Іван Мазепа** (1687—1709) був високо інтелектуальною особистістю, здобувши ґрунтовну освіту, володів кількома іноземними мовами на різному рівні, мав інтерес до ренесансового бачення правителя та держави, сам не цурався мистецтва — музики і віршотворення, цікавився архітектурою, книгами на рівні бібліофільства, образотворчим та ужитковим мистецтвом. Наближав до себе богословів та філософів (А. Зернікава, Д. Туптала, Й. Кроковського, С. Яворського, І. Поповського, Х. Чарнуцького та ін.), а також поетів, творців образотворчого мистецтва, будівельників-архітекторів.

Розвиток освіти бачив як один із магістральних курсів у своїй політиці, віддаючи цьому чимало уваги; зокрема, підніс значення Київської академії, сприяв заснуванню Чернігівського колегіуму, добирав керівників освітнього процесу, дбав про науки та вчених.

Активно сприяв книгодрукуванню і прикладному до

нього граверству, фінансуючи різні видання особисто.

Дбав про церкву і підносив її: одне — через будівництво храмів, друге — через її мистецьке та обрядове наповнення, згармонізувавши відносини духовенства з козацтвом та Козацькою державою, контролюючи поповнення церковної ієрархії достойними та однодумними владиками (В. Ясинський, Й. Кроковський, М. Вуяхович, І. Максимович, Л. Крщонович, І. Монастирський та ін.). Через універсали намагався вирівняти відносини між станами, постаючи проти зловживань козацької старшини щодо міщан, монастирів та тієї ж старшини щодо біднішого козацтва, дбав про полегшення тягарів робочим станам.

Володіючи сильною персональною владою, вживав колективних форм правління, зокрема Генеральну раду, в своє оточення добираючи талановитих людей. Гармонізуючи відноси станів у Козацькій державі, не зловживав карними засобами навіть супроти особистих ворогів, а намагався дійти з ними консенсусу, але в особливо важливих питаннях не гребував і карними засобами.

Правління творив на раціоналістичній основі, засновуючи його на мудрості, розумі, доцільності та реальних можливостях.

Інтереси держави та своєї землі ставив вище особистих і віддавався їм із самопожертвою, хоч мав і свої вади.

Разом з тим, гетьман І.Мазепа полишається однією з найсуперечливіших постатей нашої історії.

Рід Мазеп-Колодинських — старовинний. Деякі дослідники, спираючись на те, що герб Івана Мазепи надто схожий із гербом Курцевичів, нащадків Коріята Гедиміновича, роблять висновок, що Іван Мазепа — князівського роду. В усякому разі, маємо документальні дані з середини XVI ст., що пращур гетьмана (Микола) дістав від польського короля Сигізмунда I в 1544 р. у Білоцерківському повіті на Київщині маєток Мазепинці й за це мусив виконувати в місцевого старости кінну службу. Його син Михайло в 1572 р. отримав від короля Сигізмунда II Августа підтвердження на володіння Мазепинцями, а від короля Генріха Валуа — привілей на село Пісочне біля Любомира. Чоловіки з роду Мазеп дружили з козаками. Син Михайла Теодор брав участь у повстаннях Косинського, Лободи та Наливайка. У 1597 р. його було засуджено у Варшаві до смертної кари. Про нього згадують українські літописи, де він називається полковником. Другий син Михайла — Микола — успадкував Мазепинці.

Син Миколи — Степан Адам Мазепа, батько гетьмана Івана Мазепи, в 1659 р. одержав від короля Яна-Казимира не тільки підтвердження родового посідання в Мазепинцях, а й переведення їх у дідищу, тобто у вічне володіння. Біографія у Степана Мазепи досить бурхлива. У молоді літа активно діяв у внутрішніх шляхетських війнах — наїздах на маєтки один одного. У 1639 р. його було засуджено на інфамію (поставлено поза законом) і кару смертю за вбивство шляхтича Зелінського. Степану Мазепі довелося використати свої впливи й багато грошей, щоб через кілька років, помирившись з родиною вбитого, одержати охоронного листа Яна-Казимира. Цей король у 1662 р. титулував Степана Мазепу чернігівським підчашим.

У 1654 р. Степан Мазепа пристав до козаків і став білоцерківським отаманом. Він не поспішав визнавати московське підданство (був одним з виговського), мріючи про рівноправний федеративний союз із Польщею. Помер Степан Мазепа десь у 1665 р. Саме тоді король у таборі під Равою настановив чернігівським підчашим сина покійного Степана Мазепи — Івана Мазепу, майбутнього гетьмана України.

Дата народження Івана Мазепи точно не встановлена. Дослідники називають 1640, 1646 і 1639 роки, навіть 1629 і 1632 роки. Найбільше схилиються до 1640 р. Дитинство його промайнуло на тлі козацького життя. На Білоцерківщині розміщувався реєстровий полк. Свідомим підлітком Іван, мабуть, спостерігав Національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, яка розпочалася в 1648 р. Змалку він сприйняв і козацькі військові вправи, навчився їздити верхи, володіти рушницею, пістолем, шаблею.

Мати Івана Мазепи — Марія, з українського шляхетського роду Мокевських, продовжувала в сім'ї традиції того українського шляхетства, яке залишалося

вірним прадідівській вірі. Вона була освіченою, сміливою, твердого духу, дуже діяльною жінкою, свідомою патріоткою, вирізнялася палкою прихильністю до православної віри, була членом («сестрою») Луцького православного братства. По смерті чоловіка постриглася в черниці, була ігуменею Флорово-Вознесенського монастиря в Києві, знана під іменем ігумені Магдаліни. На її кошт у цьому монастирі була побудована кам'яна церква. Водночас з гідністю київської ігумені вона поєднувала сан настоятельки глухівського монастиря, яким керувала через свою заступницю — дочку Олесю, сестру Івана Мазепи, заміжно втретє за шляхтичем Войнаровським, однак розвелася й із ним, оскільки він силував її перейти в католицтво, й постриглася в черниці, як і її дочка Маріана-Марта.

Мати мала великий вплив на майбутнього гетьмана, про що він зізнався вже зрілою людиною. Протягом усього життя мати допомагала сину мудрими порадами. Померла, коли їй виповнилося 90 років (1707 р.). Матері Іван Мазепа мусив завдячувати вихованій у нього відданості православній церкві, яку зберігав усе життя. Мати послала його вчитися в Києво-Могилянську колегію, де викладали прославлені професори, котрі здобували освіту в європейських університетах.

Закінчивши колегію, Іван повернувся до батьківської оселі. Михайло Мазепа, мріючи про велику кар'єру для сина, вирішив його на навчання до єзуїтської колегії у Варшаві, що, за припущенням О.Оглоблина, мало допомогти з допомогою знайомих українських магнатів (зокрема князів Вишневецьких і Лещинських) пристати на службу до королівського двору, для початку — пажем. Івану пощастило: став «покойовим» у короля Яна-Казимира. Король Ян-Казимир щороку відправляв у Західну Європу трьох талановитих юнаків продовжити освіту. Мазепа був одним із таких обранців. Він побував в Італії, Франції, Німеччині. З 1657 р. жив у голландському місті Девентері під ім'ям Йоганеса Колединського, опановуючи артилерійську справу. Набрив якогось досвіду в міжнародній політиці, бував навіть при дворах володарів.

Після повернення Мазепи до королівського двору Ян-Казимир доручав йому кілька дипломатичних місій в Україні, й той успішно виконав їх: 1659 р. — був посланий з королівськими листами до гетьмана І.Виговського, в 1660 р. — до гетьмана Ю.Хмельницького; у 1663 р. за дорученням короля він відвозив гетьманську військову клейноди (ознаки влади) правобережному гетьману Павлу Тетері.

Як зазначає О.Оглоблин, перебування юнака Мазепи при королівському дворі було нього доброю школою політичної діяльності й придворної інтриги, дало йому досконале знання польського світу (згодом це високо цінуватиме російський самодержець Петро I) і створило йому впливові зв'язки в польсько-литовських магнатських колах, які він зберіг до кінця життя. Й саме в цей час утворилася та репутація І.Ма-

зепи, яка зробила його героєм різних, здебільшого фантастичних оповідань сучасників, нерідко заздрисних і ворожих, і романтичної легенди багатьох поколінь письменників, митців й навіть істориків.

Наприкінці 1663 р. Польща зробила останню спробу відвоювати Лівобережну Україну. Король зі значним польським військом, правобережними козацькими полками на чолі з Тетерею та союзними татарськими ордами, палячи й руйнуючи села та містечка, спустошуючи все на своєму шляху, дійшов до Глухова. Лівобережні козаки, мщани й селяни чинили їм упертий опір. У лютому 1664 р. король мусив відступити на Правобережну Україну, де теж піднялося повстання проти Польщі.

Іван Мазепа був у королівській дружині в складі польського війська. Але ще в жовтні 1663 р. на початку походу, коли королівський двір зупинився в Білій Церкві, Мазепа покинув його й поїхав на хутір свого батька, до Мазепинців, «одклонившись за службу королеві зостал при отцу своєму (С.Величко), допомагаючи старому й, мабуть, вже хворому батькові в маєткових та господарських справах, які вимагали тоді особливої уваги».

Є відомості, що і деякі інтриги королівського двору й романтичні пригоди його особистого життя перервали кар'єру І.Мазепи. З легкої руки Вольтера набула поширення як найбільш вірогідна скандально-романтична версія, яка стала основою або поштовхом до написання літературних творів Джорджем Байроном («Мазепа», 1818), Віктором Гюго («Мазепа», 1829), К. Рилеевим («Войнаровський», 1825), Олександром Пушкіним («Полтава», 1829), Юліушем Словацьким («Мазепа», 1839), Бертольдом Брехтом («Балада про Мазепу», 1955) та ін. Інтимно-негативний її сюжет, однак, швидше, має легендарний, вигаданий характер, ніж ідентичний реальному факту: «Любовна пригода молодого Мазепи з дружиною польського дворянина викрилася. Розгніваний чоловік прив'язав голого Мазепу до дикого коня і пустив того на волю. Кінь, котрий був припроваджений з України, повернувся додому разом з Мазепою, напівмертвим від втоми й голоду» (Вольтер, «Історія про Карла XII», 17:1).

Ще у молодому віці Іван Мазепа, будучи пажем Яна-Казимира, нажив у придворному середовищі недоброзичливців. Оскільки у 1660-і рр. в Польщі магнатські партії вели боротьбу за владу, то стає зрозумілим, чому польський король дбав про врівноваження цих сил у Варшаві й на місцях відданими українськими висуванцями-емігрантами з Правобережжя, надаючи їм маєтності й не ключові, але відповідальні посади. Представникам козацьких кіл, задобреним королем, не було ніякого сенсу брати участь у дворцевих інтригах.

Ян-Казимир давав йому та його батькові передусім надійні гарантії майнової, життєвої стабільності. Саме ці обставини прояснюють позицію молодого Мазепи, коли він запідозрив у 1661 р. придворного Яна Пасека у зв'язках з конфедератами (опозиційно

налаштовані військові), що виступили проти короля. Паж Яна-Казимира приїхав у Гродно й розповів про почуте королю. Яна Пасека заарештували, але на суді він викрутився. Свідченням Мазепи не було надано значення, бо тією порою зникла загроза збройного виступу опозиції, з нею відбулися мирні переговори, в результаті яких було досягнуто компромісних рішень. А відтак репресії до конфедератів могли тільки підлити масла у вогонь.

Зрозуміло, що Ян Пасек затаїв злість на вірнопідданого пажа. Про це він детально оповідає у своїх спогадах:

«Мазепа уже попросив у короля вибачення за той поганний жарт, який він зіграв зі мною у Гродно, і повернувся до двору. Ми щоденно ходили один попри одного, і давня образа не могла мені ані зашкодити, ані додати до тієї моєї доброї слави, якій заздрили конфедерати, а інші, навпаки, бажали мені. Проте образа на нього міцно засіла в мені і пробуджувалася найчастіше тоді, коли я був напідпитку, бо саме у такому стані звичайно зринають у пам'яті усі заподіяні людині кривди. Якось я проходив кімнатою, по сусідству з якою знаходився король, і зустрів його, але там були присутні й деякі придворні. Я виступив наперед уже трохи підпийлий, і сказав до того Мазепи: «Чолом, пане осавуле!» А він був дуже самовпевненим типом і тут же відповів: «Чолом, пане капрале!» Не встиг я опам'ятатися, як вліпив йому кулаком по фізіономії і відступив кілька кроків. Він схопився рукою за меч, я також. До нас кинулися з криком: «Спиніться! Спиніться! За дверима ж король!» Проте ніхто не став на боці Мазепи, усі скося поглядали на нього, бо був він падлюкою та з ніг до голови козаком, хоч і став недавно шляхтичем. Мазепі плач стояв у горлі. Не так болів йому ляпас, як те, що придворні не стали на його бік, не потрактували його за рівню. Наступного дня була субота. До замку я не пішов, бо, правду кажучи, трохи боявся... Усякими обхідними шляхами я випитав, чи повідомили про інцидент королю, і мені сказали, що король про все довідався... Я поцікавився у камергера, чи король не гнівається. Той запевнив мене у прихильності короля... Потім я ще бесідував на цю тему й з іншими придворними. Я лишився задоволеним і більше не думав про того Мазепу. Після трапези король покликав Мазепу і звелів нам обнятися й попросити один в одного вибачення... Нарешті примирення відбулося, і ми сиділи поруч за столом і пили».

Ян Пасек, який поєднував у своїх спогадах правду з фантастичними вигадками та був, за висновком польського літературознавця О. Брюкнера, «неймовірним брехуном», вирішив погамувати свою образу на Івана Мазепу — «з ніг до голови козака» (у Варшаві це звучало зневажливо), вдавшись до літературної помсти. Під його пером народилася зневажлива оповідка про любовну пригоду покоєвого з дружиною польського шляхтича Фальбовського. Автор не шкодує сатиричних фарб, щоб знеславити свого недавнього кривдника. За версією Пасека, Іван Мазепа потаємно вчашав до дружини його сусіда на Волині. Граф Фальбовський викрив ці стосунки. Він, «роздягнувши Мазепу догола, посадив його лицем до хвоста, а за-

дом до конячої голови на його власного коня, знявши з того кульбаку. Руки зв'язали ззаду, а ноги підв'язали під черево коня... як прудкий і переляканий кінь від страху і болю летів наосліп, куди його ноги несли, аж перебіг ті хащі. [Фальбовський] затримав тих його двох чи трьох приборчних, що їхали [з Мазепою], щоб не було кому його рятувати. [Добравшись додому, Мазепа], весь змерзлий, припав до воріт і гукнув: «Сторожу!» Сторож, пізнавши голос, відчинив [ворота], але, побачивши опудало, знов зачинив їх і втік. Мазепа викликав усіх із двору. [Люди] заглядали через ворота, хрестилися. Він заявив, що це справді їхній пан. Вони не вірили. Ледве його пустили, коли вже, пошмаганий і змерзлий, майже не міг говорити».

Те, що Пасек користувався якоюсь пліткою або, як вважає Х. Пеленська, найвірогідніше, сам «створив свій власний мотив Іполита», «образ людини, покараної за допомогою коня», не підлягає сумніву. Саме тоді у Польщі між 1687 і 1693 рр. Станіслав Морштин, а в 1696 р. Алян Бардзінський переклали «Іполита» Сенеки. (Головний герой цього твору був звинувачений у адюльтері і жорстоко поплатився за це). Ян Пасек жив до 1701 р. (народився у 1636). Отже, йому муляло гетьманство Івана Мазепа, а тому свої тенденційні спогади та недоброзичливі згадки про свого недруга він міг поширювати у своєму оточенні. Невипадково поголос про амурні справи майбутнього гетьмана ходив у варшавських колах. Французький посол при Кардові XII та королю Станіславові Лешинському Жак Луї д'Уссон, маркіз де Бонак, наприклад, у власних мемуарах зазначив:

«Мазепа упав біля однієї дами високого походження. Чоловік цієї дами, помітивши їхні стосунки, попередив Мазепу, щоб той припинив свої візити, але Мазепа не зважав на його попередження, і ревнивець помстився за свою ганьбу. Він звелів роздягнути Мазепу догола, намастити його медом та обсипати пир'ям. Потім його прив'язали до коня і відпустили на волю. Сором, якого зазнав Мазепа, не дозволив йому повернутися додому й показатися перед своїми друзями. Він поспішив на Україну».

Наприкінці XIX ст. історик І. Каманін знайшов в архівах своєрідне спростування викладених вище версій із життя гетьмана. Це справа 1663 р. про розлучення володимирського судді Яна Загоровського та його молоді дружини Олени, в якій він знайшов чимало подарунків від Мазепа. Ясна річ, що такого факту для розлучення було замало, а тому ревнивий чоловік звинуватив дружину та її залицяльника мало не в замахові на власне життя. Мазепа тоді не був засуджений, тож з цього випливає простий висновок: доказів Загоровський не мав. Володимирський суддя, щоб виграти майновий процес, звинуватив дружину також у любовних зв'язках із князем Дмитром Вишневецьким, якимсь Убишем та іншими.

Український історик Ф. Уманець сумнівається, що цей загалом типовий «нормальний шлюбозолучний процес» ліг в основу спогадів Яна Пасека, бо, мовляв, випадок, про який він говорить, «очевидно, був скандалом на всю Польщу». Зауважимо на це, що гіпер-

болізовану скандальність інцидентіві все ж таки надало перо недруга Мазепа. Пасек, як мовиться, з мухи зробив слона. Дізнавшись із третіх чи четвертих вуст якісь вторинні відомості, він дав волю своїй уяві.

На спільність фабульної основи фантазії Яна Пасека та реального судового процесу вказує зізнання свідка з боку Загоровського про перехоплений лист від Мазепа. Перехоплює листування закоханих і пасеківський Фальбовський. Така спільна деталь мало ймовірна в інтимному житті одного й того самого героя.

О. Лазаревський пов'язує відставку Мазепа в 1663 р. не зі скандальним інцидентом, а з невдалим виконанням ним дипломатичної місії до новообраного українського гетьмана — покоєвий «намірився передати Тетері клейноди без участі ловчого», що було порушенням королівської інструкції. «Легковажність Мазепа, та ще в такій важливій справі, природно, могла відвести від нього милість короля, і Мазепі залишалося одне — піти», — зазначає відомий історик.

Як вважає С. Павленко, причиною такого відповідального рішення саме під час воєнних дій, ясна річ, не могла бути любовна пригода. Смерть Степана Мазепа у 1665 р. дає підстави говорити про отримане ним раніше серйозне поранення або про тяжку хворобу, невітшний наслідок від яких очікувався з дня на день. Можливо, батьки Івана не хотіли відпускати єдиного сина на війну, в успіх якої не вірили, а тому і використали тяжкий стан батька, щоб залишити Івана при собі. Французький дипломат Де ля Невіль, який не раз зустрічався з гетьманом, у своєму звіті повідомляє про те, що Мазепа був не тільки покоєвим Яна-Казимира, а й «згодом офіцером в його гвардії». Отже, полішення служби було фактом тимчасовим. Це, поперше. По-друге ж, гіперболізована інтерпретація Яном Пасеком мотивів залишення Мазепою Варшави (осоромився) суперечить факту його повернення. Молодий Мазепа 26 травня 1666 р. отримав у дар від родички Констанції Євдокії Бобривикович Васильєвої-Мокієвської, законниці Києво-Печерського монастиря, маєтність Ольшанку-Шавулину. Вірогідно, що у другій половині 60-х рр., після отримання такого відчутного спаду, він зміг продовжити навчання. Ян Пасек у своїх мемуарах зазначає: «Не знаю, куди подався цей козак, але чув, що його було послано на науку до Франції, і він добре вивчився там тої мови».

1665 р., після смерті батька, І. Мазепа дістає звання чернігівського підчашого.

Дослідник О. Оглоблин вважає, що причиною такої поведінки покоєвого короля також була смерть королеви Марії-Людвіки (1667) і зречення Яна-Казимира (1668).

Мазепа увійшов у політичне життя України в тяжку для неї годину. Україна фактично розпалася на дві частини, які боролися між собою: одна на боці Москви, інша — на боці Польщі.

Наприкінці 1669 р. Мазепа вступає на службу до гетьмана П. Дорошенка. Поява Мазепа при чиги-

ринському дворі також була пов'язана з великою зміною в його особистому житті. Десь 1668—1669 р. він одружився в Корсуні з удовою (трохи старшого від нього віку) Ганною Фридрикевич. Майбутня гетьманова була донькою відомого хмельничанина Семена Половця, полковника білоцерківського (1653—1654, 1656, 1658), згодом генерального обозного (1664) й генерального судді гетьмана Петра Дорошенка (1671); її перший чоловік, шляхтич Самійло Фридрикевич (Козма), полковник польської служби («полковник давній» — 1653 р.), який перейшов на козацький бік, був також полковником білоцерківським (1664) і генеральним осаулом (в Опари). Обидва — і тесть, і зять — були близькими товаришами Петра Дорошенка, і шлюб Мазепи з Фридрикевичкою відкривав йому безпосередній шлях до дорошенківського Чигирина. Ми дуже мало знаємо про гетьманову Ганну. Невідомо, які взаємини були в подружжя, але дружина Мазепи, звичайно, залишалася осторонь державнополітичного й навіть двірського життя. Є вказівки, що вона віддавала головну увагу родині й маєтково-господарським справам, власним (вона мала землі па р. Росі, коло Корсуня) і чоловіка (на Лівобережній Україні). Невідомо також, чи мала вона дітей від Мазепи; якщо вони й були, то померли в ранньому дитинстві. Здається, мала доньку, яка померла в дитинстві. Але від першого подружжя гетьманова Ганна мала двох дітей — сина Криштофа Фридрикевича, сотника седнівського (1699—1700), і доньку (здається, Марію), що була за сином полковника білоцерківського Михайла Громики. Деякі її родичі та свояки дістали за гетьманування Мазепи високі старшинські уряди (Дмитро Зеленський — полковник лубенський, Степан Трощинський — полковник гадяцький та інші).

Ще відомо, що за гетьмування Івана Самойловича (Мазепа був тоді у військовому поході) вона, «асаулкою енеральною будучою», судилася з Боровською «пред бунчучим енералним К. Голубом о тую сіножать, же стадом було Мазепиньім вибито и по наказанию правном (судовому. — Авт.) Мазепиха на своїх сіножатах взаїну трави кошти давала».

Гамбурзька газета «Гісторіше Ремарке», подаючи 27 листопада 1703 р. біографію Мазепи, зазначає, що він був одружений з багаюю удовою, яка померла у 1702 р., й «...мав тільки доньку, що дуже скоро пішла з життя». С.Павленко у синодику Крупицького Батуринського монастиря виявив поминальна на «род его милости пана Іоанна Мазепи». На першому місці у ній ім'я батька Стефана, а далі йдуть імена Євдокії, Варвари, Тетяни, Олени, «младенцы» Варвари, Івана. Це, очевидно, всі найближчі родичі Мазепи, які або померли від моровиці, або, найімовірніше, загинули на Правобережжі під час нищівного нападу татар 1674 р. Як відомо, у 1700-х рр. гетьман уже не мав нащадків.

Припускаємо, що Олена могла бути першою дружиною майбутнього гетьмана. У 1663 р. Мазепа вносить у Володимирські актові книги грамоту, одержану від Яна-Казимира. У той час володимирським суддею був старенький чоловік Олени Загоровської. Певно, саме тоді й спалахнув конфлікт, пов'язаний із палким взаємним коханням Мазепи до вродливої шляхтанки, що завершився її розлученням із суддею.

Однак дуже серйозним аргументом, який прояснює особу дружини гетьмана, є свідчення старожилів від 1729 р. про те, що Смяч і Конотоп гетьман «отдал... своєму пасьшку Криштофу Фридрикевичу». Таким чином, якщо це не просто якийсь родич гетьмана, що цілком можливо, дружиною Мазепи була Ганна Половець, дочка білоцерківського полковника Семена Половця. Вона ще у 1650-х рр. вийшла заміж за полковника Самуїла Фридрикевича. Єдине, що насторожує у цій версії, — це вікова різниця між удовою та Мазепою. Так, у 1653 р. Ганна й Фридрикевич уже були одружені. У документі за цей рік про нього йдеться як про «полковника давняго». Отже, йому мало б бути 35—40 років. Якщо Ганні на той час сповнилося 19—20, що малоймовірно, то й тоді вона була б старшою на 5—6 років від Івана Мазепи. Щоправда, саме вікова різниця між ним і удовою могла стати головною причиною смерті їхніх пізніх дітей.

Після 1702 р. 63-річний гетьман залишився сам, не маючи прямих нащадків. На службі у Дорошенка Мазепа був спочатку ротмістром надвірної корогви, себто командиром гетьманської гвардії, а згодом (десь коло 1674 р.) він, правдоподібно, виконує обов'язки генерального осаула. Мазепа, який став найближчим дорадником і приятелем Дорошенка, виконував важливі дипломатичні гетьманські доручення. Він виступав як посередник у переговорах із турецьким султаном, польським королем, московським царем і бранденбурзьким електором.

Під час однієї з таких дипломатичних виправок до Туреччини і Криму Мазепа, якого супроводжував татарський загін і 15 невольників, котрих везли як подарунок султану, був захоплений у полон запорозькими козаками, що чатували на шляхах для захисту від татарських нападів. Татарський загін знищили, невольників визволили, а Мазепу засудили на смерть. Мазепа попросив дозволу перед стратою сказати слово. Його красномовність зробила свою справу. Славетний кошовий отаман Іван Сірко після довгих роздумів сказав запорожцям: «Не вбивайте його... може, колись він стане в пригоді Батьківщині».

Мазепу відвезли до лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Два дні вистачило Мазепі, щоб увійти в повну довіру гетьману, й той відправив його до Москви, доручаючи подати повну інформацію про Туреччину і Кримське ханство, а також віддати листи Дорошенка до великого візиря й хана. Все це сумлінно виконав «дорадник і приятель» правобережного гетьмана. Московські бояри поставились із чемністю до Мазепи, запропонували йому переїхати на лівий берег до Самойловича. Мазепа так і зробив, незабаром зайнявши при ньому посаду генерального оса-

вула. А вже 1687 р. — він учасник антигетьманського перевороту і усунення І.Самойловича від влади. Його ж і було обрано на Коломацькій раді гетьманом. Ходили поголоски, що він передав Василю Голіцину 10 тисяч золотих, щоб забезпечити собі його підтримку та голоси старшини на виборах. Гетьманування почав він традиційно: підписав на березі Коломака нові договірні статті, що визначили місце Лівобережної України в складі Російської держави. Незабаром зайнявся розподілом майна Самойловича і розправою над своїми противниками, роздачею універсалів на нові маєтності та організацією бенкетів у Батурині.

Новий гетьман з'явився перед Петром I, коли становище його благодійника, князя В. Голіцина, різко змінилося: за підтримку царівни Софії того заслали, конфіскувавши майно. Іван Мазепа сподобався молодому царю. Замість погроз і «доган» гетьман і старшина одержали грамоти на нові маєтки, багаті подарунки. З часом взаємини цих різних за становищем, віком, характером, моральними засадами людей переросли у відносини, сповнені гармонії та взаємопідтримки. Петро I мав усі підстави довіряти українському гетьману. Після багатьох років «крамол» і «зрад» з'явився підданий, який вірою і правдою служив його інтересам: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки то в далекі північні райони, то в Польщу, то на південь. Цар не лишався в боргу: на Івана Степановича «сипалися» маєтки, тисячі залежних селян, коштовності, найвищі нагороди і титули. Численні листи і доноси на гетьмана, що надходили до Москви, губились у нетрях бюрократичного апарату чи повертались у Батурин. Їх авторів чекала жорстока кара. Не уникали її, як відомо, навіть генеральний суддя В. Кочубей і полтавський полковник І. Іскра.

В.Кочубей — кум Івана Степановича. Що ж спонукало кума написати донос на хрещеного своєї доньки?

Природно, що після смерті дружини гетьман-удівець мав право подумати про своє особисте життя й насамперед про спадкоємця. Адже рід Мазепи по його лінії міг обірватися.

Слід відзначити, що гетьман виглядав дуже молодод. Французький посол Жан де Балюз, який зустрічався з ним у 1704 р. в Батурині, так описує його: «Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий». Учасник шведського походу в Україну Густав Адлерфельд побачив гетьмана «у віці 64-х літ, середнього зросту» (у 1708 р. йому насправді було 69 років), він «дуже стрункий, із суворим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами». Інший сучасник-анонім говорив, що «Мазепа був вельми негарний на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але ваші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й

суворість яку злагіднювала елегантність». Незважаючи на різні обставини та хронологічну віддаленість у чотири роки (1704 і 1708 рр.), незалежні одне від одного джерела сходяться в одному — І. Мазепа мав вигляд суворої й водночас інтелігентної людини, у якої міцна будова тіла дисонувала з тонкими, білими, далеко не козацькими руками.

З Кочубеєм та його родиною — і то, мабуть, з давніх часів — гетьмана в'язали близькі і дружні зв'язки. Так, О.Оглоблин навіть припустив можливість роману між Мазепою та Любов'ю Федорівною Кочубей (дружиною генерального писаря).

Романтична пригода Мазепи з донькою Кочубея Мотрею в 1704 р. утворила прірву між родиною Кочубея й Мазепою, а проте й надалі — і не лише про людське око — не перервалися добрі стосунки між ними, гучні бенкети, інтимні бесіди, щирі розмови Мазепині. Занадто багато спільних думок, інтересів, справ, врешті, спільних таємниць і гріхів зв'язували цих двох юдей. Не раз після того (1702, 1706 і 1707 рр.) Кочубей править ряд наказного гетьмана. Разом з тим, ішло далі збагачення Кочубея, розширення його родинних і особистих зв'язків з іншими представниками старшинської верхівки. Але десь у глибині, в інтимному оточенні Кочубея зростала вороженча й ненависть до гетьмана, нагромаджувалися всілякі матеріали, чутки, плітки, переказувалися необачні слова гетьмана, який міг іноді не критися перед Кочубеєм, хоч і не підпускав уже його до таємних своїх акцій.

У 1704 р. гетьмановій обраниці, дочці генерального судді Василя Кочубея — Мотрі на той час виповнилося років 18-22. Вікова різниця між ними була вражаючою. Однак ті, хто звинувачує Мазепу в блуді, не враховують одну істотну деталь: гетьман домагався руки дівчини, яка відповідала йому взаємністю. Зрозуміти молоду Кочубеївну неважко: Іван Степанович був для неї уособленням мудрості, шанованою всіма людиною. Навіть у такому віці, як зізналася пані Сенявська французькому послу у Варшаві Францісу Бонаку, старий Мазепа «приваблює легко до себе своїм чаром жінок».

Хрещений, який часто гостював у домі Кочубеїв, міг приворожити дівчину й знанням мов, і власними віршами. Мова його листів до неї ніжна й зворушлива. «Щасливі мої письма, що в рученьках твоїх бувають, нежели мої бідні очі, що тебе не оглядають», — писав він Мотрі.

Трагічно склалися взаємини юної Кочубеївни з гетьманом. Батьки дівчини, дізнавшись про намір Мазепи одружитися з їхньою дочкою, категорично відмовили йому. Довідавшись про це, Мотря втікла у гетьманський палац. Мазепа, однак, змушений був відіслати її додому. У листі до коханої він пояснив свої дії так:

«Мое серденько! З журилемся, почувши од дівки таке слово, же В[аша] М[илість] за зле на мене маєш, іже В. М. при собі не задержалем, але одослал до дому. Уваж сама, що

б з того виросло. Першая, що б твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку уночі гвалтом і держить у себе місто подложниці. Другая причина, же державши В. М. у себе, я бим не могл жадною мірою витримати, да і В. М. также: мусілибись-мо із собою жити так, як малженство каже, а потом прийшло би небла ословеніе од Церкви і клят-ва, жеби нам з собою не жити. І ді ж би я на тот час поділ. І мні б же чрез В. М. жаль, щоб есь на-потом на мене не плакала».

Попри таку шляхетність закоханого, Кочубеї все ж нарobili у гетьманській столиці «гвалту». Любов Федорівна, Мотрина мати, звинувачувала гетьмана в тому, що він «знасиловал блудом» її дочку. Ці запальні емоційні висловлювання були сприйняті як достовірний факт багатьма істориками. Так, П. Кропива у своїй розвідці зазначає, що Мазепа збезчестив дівчину, позбавивши її цноти. Насправді нічого подібного не сталося. Дочку Кочубеїв на прохання Мазепа повернув батькам російський полковник Григорій Анненков. Гетьман був високоморальною людиною, він не міг піти проти Бога та звичаїв. Як видно з його листів, плани щодо законного поєднання з Мотрею він передбачав. В одному з літописів ідеться про те, що Мазепа просив у «малороссийских архиереев и от греческих патриархов разрешення на брак». Але до цього не дійшло, оскільки передусім він не отримав згоди Мотриноного батька.

Дівчина від того була у розпачі. З доносу Василя Кочубея на Мазепу видно, що почуття гетьмана до його дочки він трактував як «чародіянне», від якого вона «возбісится і бігати, на отца и матеръ плевати». Кочубеївна вперше покохала, й спротив батьків, перешкоди у здійсненні бажаного лише загострили її почуття. Під час втечі з дому до Мазепа вона у гетьманських покоях поклялася йому: «Нехай Бог неправдивого карає, а я, хоч любиш, хоч не любиш мене, до смерті тебе, подлуг слова свого, любиш и і сердечне кохати не перестану, на злость моїм ворогам».

Сердечні поривання дівчини жорстоко гасила мати. Вдома Мотрю не тільки соромили, а й, навіть, «катували». Про ці знущання дізнався Мазепа. «Знав би я, як над ворогами помститися, тільки ти мені руки зв'язала», — зазначає він в одному з листів.

Його палке кохання у 65-річному віці («еще нікого на світі не любив так») до юної дівчини можна зрозуміти як потребу самотньої пристрасної поетичної душі, що й у літах не зашкарубла й по-молодечому нуртувала. Мазепа немов зробив виклик світові, власній старості; і його почуття знайшло відлуння у юній душі.

Водночас його намагання поєднати законним способом власну долю з Мотриною сприймалися Кочубеями з осудом, як несерйозний легковажний крок старої впливової людини, до того ж багаторічного друга їхньої сім'ї.

Кочубей, пишучи листа до гетьмана, зазначає, що не хотів би «быти в таких реестрі, котории для якого своего пожитку дочки свои вдаючи ку волі людской», тобто заради власної користі жертвувати добрим іменем

дитини. На це Мазепа, відповідаючи, дорікає йому метафорично: «Утекала Святая Великомученица Варвара пред отцем своим, Диоскором, не в дом Гетманский, але в подлійшее містце, межі овчарі, в розсілини камення, страха ради смертнаго».

До свого доносу Кочубей додав листи гетьмана до Мотрі, а також власне звинувачення буцімто Мазепа обіцяв дочці 10 тисяч червоних золотих, тільки б вона вийшла за нього.

Названа сума — безсумнівна фантазія. Слід зауважити, що листи до Мотрі генеральний суддя використовує як компромат проти гетьмана, прагнучи довести, що Мазепа зневажає християнську мораль, а тому його обіцянки нічого не варті.

У листів є своя цікава історія. Копія їхня збереглася в Колезькому архіві, оригінали повернув Мазепі граф Головін з таким відгуком: «Розбираючи узяті в Кочубея листи, найшли ми між іншими деякі листи і цидули Вашого сіятельства, рукою чиєюсь написані, до дочки його, Кочубеєвої, які, автентичні, не переписуючи (тут граф злукавив, листи були таки переписані, вказує В.Шевчук) і нікому їх не показуючи (знову неправда, говорить В.Шевчук), до Вашого сіятельства за печаттю при цьому посилаю». Листи написані мовою, близькою до розмовної, згодом їх надрукував історик Д.Бантиш-Каменський. У такий спосіб вони й дійшли до нас як рідкісний зразок тодішньої любовної епістолярії.

Є різні версії подальшої долі обраниці гетьмана. Перекази про її самітництво на полтавському хуторі Іскри, самогубство (втопилась у батуринському ставку), божевілля, перебування черницею у Пушкарівському монастирі поблизу Полтави — здебільшого літературного, народно-міфологічного походження.

Але насправді Мотря, здається, драми зі свого нещасливого кохання не робила і вийшла заміж за гетьманського дворянина Василя Чуйкевича (вважає П.Кропива), а Б. Лепкий — що за Івана Чуйкевича, який був спершу військовим канцеляристом, потім господарем Гадяцького замку, реєнтом Генеральної військової канцелярії (1702), а згодом і генеральним суддею. П. Кропива вважає, що в 1707 р. Мотря вийшла заміж за генерального суддю Василя Чуйкевича. Насправді ж генеральний суддя у 1707 р. одружив свого сина Семена Чуйкевича на одній із дочок Кочубеїв. У «Родоводі дворян Чуйкевичів» зазначається, що це була Мотря, хрещениця Мазепа. О. Лазаревський піддав сумніву це твердження.

Дослідник С.Павленко доводить, що за Івана Обидовського вийшла заміж Ганна Кочубей, за Василя Забілу — її сестра Марія (померла орієнтовно у 1707 р.). Відома ще Парасковія, яка у 1717 р. вийшла заміж за Федора Судиму. Мотря не могла бути «за Рабеленком», бо у контексті свідчення Василя Кочубея йдеться про те, що за нього вийшла заміж якась старша дочка. Можливо, це була Катерина, про яку веде мову в своїх дослідженнях О. Лазаревський.

У своєму доносі Кочубей, згадуючи 1704 р. пише про Мотрю як про «вторую дщерь мою, дівицю». Отже,

на той час одна його дочка, трохи старша за Мотрю, була незаміжня. Із документів відомо, що у жовтні 1708 р. «пані Парасковія» проживала разом із матір'ю у Батурині.

У 1707 р. «дочери меншої» Кочубей дав посаг «1000 золотих, да зятю... 1000 ефимков, 1500 червоних, сребра с 40 гривен в разных вещах». Генеральний суддя далі уточнює, що її «выдал за Чюйкевича».

Зятем його став Семен Чуйкевич, син реєнтя військової канцелярії Василя Чуйкевича, який у 1708 р. став генеральним суддею. У 1744 р. Мотриному чоловіку було, за його словами, понад 70 років, отже, у 1707 р. йому було 35-37 років. Імовірно, що у такому віці він одружувався вдруге. «Катериною називає Семен Чуйкевич першу свою дружину в «сказці» про свої служби», — зазначає О. Лазаревський. Однак це не означає, що вона обов'язково була Кочубеівною, як робить висновок історик.

Іван Мазепа неохоче згоджується на весілля Мотрі з Семеном Чуйкевичем, навіть радить генеральному судді зачекати: «Як будем з Ляхами в едности, тогда найдется твоей дочкі жених з тоей стороны Лядское знатний який шляхтич, который твоей фортуні доброю будет подпорою». 18 травня 1707 р., на другий день після цієї розмови, Кочубей і Чуйкевичі спішно повінчали дітей.

Логіка підказує, що Мазепі не було жодного сенсу перешкоджати весіллю Кочубеївни й Семена з мотивів наближення війни чи можливості вибору для неї кращих женихів. Адже Василь Чуйкевич належав до його найближчого оточення. Заборона йому родитися з генеральним суддею — безглузда й абсурдна. Коли ж припускати, що Кочубей віддавали за Семена Мотрю (а так воно, на думку С.Павленка, й було), то негативна реакція на це Мазепи й подальше його «кумівство» цілком зрозуміле. Не міг гетьман як людина погодитися з вибором її батьків, намагався зупинити небажане для нього дійство.

У 1708 р. і, як пізніше згадував в одному з документів Семен Чуйкевич, «того ж времени и я будучи оного Кочубея зятем, за вірність монаршую, в той же справі тяжкую неволю, кайданы и много страдания терпілем от Мазепи, перве в гор. Батурині, потом — в Білій Церкві, куда также в кайданах и з великою нуждою припроважений билем».

Семен Чуйкевич управляв з 1728 р. разом із Степаном Тарновським генеральною канцелярією, був призначений у числі «искусных и знатных персон» для перекладу «правных книг». Отже, це була людина високоосвічена, авторитетна.

У 1730 р., згідно з вибором старшин Ніжинського полку, він стає полковим суддею. Про це йдеться у гетьманському універсалі від 7 липня: «А по вибору старшин написан в судді бунчуковий товариш п[ан] Семен Чуйкевич и просил, чтоб оного пана Семена Чуйкевича определит в полк ніжинський судиею полковим... прето ми, по монаршим указу и вибору старшинському, з полку ніжинського нам поданом, яко опре-ділили его пана Семена Чуйкевича судиею полковим ніжинським, на что дан наш особ-

ливий універсал».

Згодом один із нащадків Кочубеїв у виданих наприкінці XIX ст. записках зазначав, що Мотря «зовсім не збожеволіла від кохання до старого Мазепи, а навпаки — вийшла заміж за полковника Чуйкевича». Хоча тут і сплутано посади полковника й полкового судді, все ж вірно передано її подальший вибір. Чи щасливим було сімейне життя Чуйкевичів, не знаємо. Очевидно, ні. З 1733 по 1736 рр. ігуменею Ніжинського жіночого монастиря була Меланія (на думку С.Павленка, це змінене чернече ім'я Мотрі) Чуйкевичівна, яка після тяжкої хвороби померла 20 січня 1736 р. Дуже вірогідно, що це була Мотря.

А от любовний роман мав інший трагічний наслідок: 14 липня 1708 р. у Борщагівці В.Кочубея та І.Іскру стратили.

Дослідники стверджують також, що Кочубей та Іскра стали також жертвами старшинської опозиції, що прагнула усунути нерішучого, пасивного, інертного, на їхню думку промосковськи налаштованого Мазепу з гетьманства, і взяти курс на здобуття Гетьманщині більш вільного, самостійного статусу. Місія ж написання доносу у 1707р. лягла на генерального суддю Василя Кочубея як на людину, яка тримала образ на Мазепу за доньку, за обмеження майнових інтересів родини (погром слобід).

Питання про взаємини Мазепи й судіївни Любові Кочубей залишаються ще не цілком з'ясованими. Якщо ж погодитись з аргументацією Ф.Уманця, що генеральний суддя писав донос під диктовку своєї дружини та додати припущення О.Оглоблина про можливий роман між кумою і гетьманом (і як тут не згадати, що у народі говорять: «що то за кума, що під кумом не була»), то французьке прислів'я «шукайте жінку» не раз в історії знаходить своє підтвердження. Любов Федорівна Кочубеїха була досить доброю та глибоко вірною жінкою. Сучасники відзначали її величезний вплив на чоловіка. Але якщо зачеплена її гідність, то про неї говорили, що вона не зупиниться і перед кулею. А тут... Але це тільки наше припущення, що ревності є рушієм вчинків, які змінюють ходу історії...

Дорого коштувала Мазепі справа Кочубея — й не лише самого страху. Довелося йому й розщедритися: цареві було дано 2000 дукатів, Меншикову — 1000 й шість великих срібних бутлів, Головінові — 1000, Шереметеві 500 і срібне начиння, Шафі рову — 500, князю Долгорукому — 600, Степанову — 100 дукатів.

Як би там не було, донос, чоловічана — типова практика тієї доби. Іншої узаконеної альтернативи їй не було. Цілком справедливим є висновок С.Павленка, що не донос В.Кочубея став детонатором організації антимосковського повстання в Україні, а брутальний наступ московського абсолютизму на українську автономію.

(Далі буде.)